

**“Уол оҕо – эрэлбит”
норуот үтүө үгэстэригэр тирэҕирэн
уол оҕону иитии
(бырайыак)**

Гоголева Мария Семеновна Учитель начальных классов
МБОУ “Болтогинская СОШ им. Н.Д. Субурусского”
Харбала 2/Чурапчинский
Методический материал **“Уол оҕо–эрэлбит”
норуот үтүө үгэстэригэр тирэҕирэн
уол оҕону иитии
(бырайыак)**

БЫРАЙЫАК ПААСПАРА

Бырайыак аата	“Уол оҕо – эрэлбит” норуот үтүө үгэстэригэр тирэҕирэн уол оҕону иитии
Бырайыак ааптара	Гоголева Мария Семеновна
Тэрилтэ аата	МБОУ Болтогинская СОШ
Аадырыс	С.Харбалаан2 Чурапчинский улус
Бырайыак көрүнэ	билэр-көрөр, иитэр
Кыттааччы ахсаана	коллективной
Бырайыак уһуна	1 сыл
Бырайыак кыттааччылары	3 кылаас үөрэнээччилэрэ
Бырайыак сыала	Уол оҕону иитиигэ өбүгэ төрүт үгэстэрин нөнүө киһи быһыытынан иитии
Соруктара	1. Оҕону кыра сааһыттан сахалыы тыынна иитии. 2. Норуот үтүө үгэстэрин көмөлөрүнэн уол оҕону сахалыы сайдам санаалаах, ыраас дууһалаах, дьонно – сэргэҕэ сирдээх сыһыаннаах, үтүө, эйбэс майгылаах буола улаатарыгар олук ууруу; 3. Төрөппүтү кытта ыкса сибээстээхтик үлэлээһин; ийэ, аҕа, эбээ, эһээ мындыр өйүн, үгүс үөрүйэбин, сатабылын туһаныы; кинилэр үтүө холобурдарыгар уһуйуу, иитии; 4. Санаата күүстээх, эт-хаан өттүнэн эрчиллиилээх 5. Инники тус олохторугар туьалаах субэлэри биэри

Бырайыак ыытыллар бириэмэтэ	2025-2026 сс.
--------------------------------	---------------

Быһаарыы сурук

Билигин болҕомтону ордук уол оҕону иитиигэ уураар наадалаах. Олох дьалхааныгар уол оҕо, эр киһи ордук бэринимтиэ.

Уол оҕо - норуот кэскилэ. Норуот дьылҕата, сырдык ыра санаата уолаттартан тутуруктаах. Уол оҕо лоп- бааччы, дьохуннаах, түс –бас тыллаах, сиэрдээх кэпсээннээх, тыла олохтоох, туттара -хаптара эрэллээх, санаата күүстээх, инникигэ сыаллаах- соруктаах буолуохтаах.

Уол оҕо киһи хара буоларыгар норуот төрүт үгэстэрин суолтата улахан. Саха өһүн хоһоонноро “Уол оҕо биир күн ат өрөбүтүгэр, биир күн ат уорбатыгар” , “Тимир уһаарыллан тимир буолар, уол оҕо эриллэн эр бэрдэ буолар” о.д.а. дирин иитэр суолталаахтар.

Бырайыак тоҕоостооҕо

Үйэ сайдан истэбин ахсын кини дьалхаана улаатар, олохтон ирдиир ирдэбилэ ыарыыр, үксүүр, ону тэнэ мунура суох сайдар. Ол онно сөп түбэхэр, соһуйан, уолуйан олорон хаалбат туһугар кыһаныы – биһиги бүгүнгү күммүт ирдэбилэ.

Оҕолорбут уларыһа турар олоҕу уйар дьон буолан тахсыыларыгар, орто дойду олоҕун хайдах түстүүлэригэр бэлэм буолуубут төрдө сытар.

Эр киһини иитээччи быһыытынан көрүү, ону билэ, чинчийэ сатааһын хайаан даҕаны наадалаах буолуохтаах. Ол эрэри, хомойуох иһин, олохпут уйгута уларыһан, ыал аҕата булааччы-талааччы, кэскили туттааччы буолар анала кэхтэн эрэр. Сүөргү майгыланыы, хабыр быһыыланыы, сытан-сыылан хаалыы - аҕа баһылык өйдөбүлүгэр сөп түбэһиспэттэр. Аҕа холобур эрэ буолар үрдүк аналлаах.

Норуот үгэстэрин, аныгы олох ирдэбилин тэннэ тутан уол оҕону иити диэн өйү-санааны олоххо киллэриэххэ.

Сабаҕалааһын: Бу үлэ олоххо киирдэбинэ, биһиги тугу ситиһэбитий?

Бырайыак сүрүн ис хоһооно Норуот үтүө үгэстэригэр иитии

Саха киһитэ сиэри-туому, үгэстэри тутуһар, убаастыыр буоллабына, кини кута-сүрэ, ол аата тулалыыр эйгэтэ (аурата) чөл, чиргэл (доруобай) буолар. Оттон төттөрүтүн тутуспат, аанньа ахтыбат киһиэхэ таһыттан сибиэн киирэр, кыыла турар, дьай (ыарыы, дыан) сыстар, бу киһи өллөбүнэ үөр буолар дииллэр. Бу итэбэл сокуонун оҥоһо кыра, итэбэйимтиэ эрдэбиттэн иитэр көдүүстээх.

Саха оҥотугар өбүгэ үгэһин, олоһун-дьаһабын, сиэрин-туомун, дьарыгын кыра сааһыттан инэри улахан суолталаах. «Норуот педагогиката» диэн бу норуот үйэлэр тухары муспут олоһун, үүнэр ыччатын иитиигэ опыта, суруллубатах сокуона, быраабылата, көрдөбүлэ буолар.

Аан дойду бары омуктарын биир ситимниир - итэбэл, сиэр-туом буолар. Төрөппүттэр дьиэбэ-уокка, айылбаһа, дьону кытта сыыһанна сиэри-туому тутуһууну инэрэр дьонунан буолаллар.

Биһиги өбүгэлэрбит, ытык кырдыаһастарбыт өртөн ылата олохсуйбут ытыктаһыылара, убаастабыллара, үтүө да, ыарахан да күннэригэр өйөнсүүлэрэ, аймах-билэ дьонугар, төрөөбүт алаастарыгар, айылбаларыгар истин сыһыаннара үтүө үгэс буолан дириг өйдөбүлү хаалларбыттара бастыг холобур буолуохтаах.

Оҥону дьиэ кэргэннэ иитии түг былыргыттан кэлбит үтүө үгэс. Дьиэ кэргэн эйгэтэ наһаа улахан оруоллаах. Эбээ, эьээ оскуолата ураты суолталаах, дириг өйдөбүллээх. Уол оҥону иитиигэ кырдыаһас көлүөнэ муударай өйүн, сатабылын, үгэстэрин кэс тылларын олоххо туһаныы үтүөнү эрэ аһаларын төрөппүттэр умнуо суохтаахтар.

Дьиэ кэргэн бэйэтэ туспа үтүө сиэрдээх, оҥолорго, сиэннэргэ бэриллэн иһэр үгэстэрдээх буоллабына, ыччаттара ону утумнуулар. Саха киһитэ оҥотун бэйэтин аттыгар ильдэ сылдьан олоһун устата иитэ-такайа сылдьар.

Ол иһин үйэлэр тухары мунньуллубут норуоттарын баай үгэһин иитиэхтээн илдэ сылдьаллар. Ол үгэстэри туһанан уолаттары иитэр сорук турар.

Онно тирэбирэн хас биирдии дьизэ кэргэннэ үтүө үгэс, дьарык олохсуйар. Хас биирдии эбэ, эһэ, ийэ, аҕа оҕолоругар үтүө холобур буолуохтаахтар.

Былыргы өбүгэлэрбит олоххо диринник олохсуйбут үтүө үгэстэрдээхтэр.

Өбүгэлэрбит ханнык үтүө өрүттэрдээх этилэр:

1. Саха – элэккэй. Киһиэхэ сиэрдээх сыһыан, намыын, намылхай сана, көмөлөһө сатааһын, элэккэй буолуу бэлиэтэ.
2. Саха – көнө, судургу майгылаах, кэнэн. Ол аата ону-маны итэҕэйэр, ыараабакка-чэпчээбэккэ ылынар, киитэрэйдээбэт.
3. Дьонно үтүнү баһарар, киһи туһунан куһаҕаны санарбат. Тыл – ох, оҕону быһа этии, кэбиннэри диэн өйдөбүлү оҕоҕо кыра эрдэҕиттэн иитиэхтээх.
4. Саха – сайаһас, ыалдьытымсах. Ыалдьыты саха киһитэ үөрэ-көтө көрсөр, чэй өрөн, күөс күөстээн, аһатан-сиэтэн, маанылаан, тото-хана кэпсэтэн-ипсэтэн, үөрэн-көтөн оҕолоругар ыалдьытымсах үгэһин ингэрэр.
5. Саха киһитин биир үтүө үгэһэ – аһыныгас быһыы. Аччыктаабыты, тонмуту, ыалдьыбыты, ордук тулаайах киини аһынан-хараһыйан баарынан-суоһунан көмөлөһөргө кыһанар.
6. Аһыырбааһын – бу оҕону арангаччылыыр, үтүөҕэ үөрэтэр үгэс буолар. Аһыыны оноруу – сэттээх-сэмэлээх.
7. Уруурбааһы – саха дьонун биир дьонун үгэстэрэ. Урууларын, аймактарын ааттарынан буолбакка: эдьий, убаай, санаас, таай, уо.д.а ынгыртараллара. Кырдыаһаска ордук ытыктабыллаах сыһыан ирдэнэрэ, дьизэ иһигэр кини үрдүктүк туттуллара, кини дьаһалын бары истэллэрэ. Оҕону бэйэтиттэн улахан дьону, убайы, эдьийи өрө көрбөт гына итэллэрэ. «Кырдыаҕастан алгыһын, эдэртэн эйэтин ыл» диэн уос номоҕо биһиэхэ быһаччы сыһыаннаах. Дьоммут сүбэлэрин ылынабыт. Кинилэр тылларын ытыктыбыт.

Оҕо олох кыра сааһыгар өйө-санаата, майгыта-сигилитэ олоһуран барар. Кини хас улаатан истэҕин аайы билиэн-көрүүн баһарар санаата кэңиир. Бу

кыратыгар иңэриммит хаачыстыбалара салгыы олоххо быһаарынарыгар суолталаахтар.

Үлэбэ үөрэтэр үгэстэр

Хас биирдии дьиэ кэргэн бэйэтин оҕотугар араас иитии нһыматын туһанар. Ол гынан баран саамай ордук нһыманан –оҕону үлэнэн иитии буолар.

Саха норуота былыр-былыргыттан күөх далай быйанын балыктаан, Байанай бэлэбин бултаан, таба, сылгы, ынах иитиитинэн дьарыгыран олорор норуот буолабыт. Бырайыак чэрчитинэн оскуолаҕа оҕону үлэнэн иитиигэ, төрүт дьарыкка иитиигэ араас хайысхалаах үлэлэр, күрэхтэр ытыллаллар.

Киһини суон сураҕырдааччы, албан ааттааччы – улэ. Саамай дьоһуннаах иитии нһымата - үлэ. Бу дьалхааннаах кэмнэ ким оҕотун улэбэ эрдэттэн сыһыарбыт, үөрэппит, такайбыт, уһуйбут - ол олоххо бигэтик уктэнэр уйэтэ ууннэ. Кууһулээн туран, мөбөн –этэн, оҕо кыабын-күүһүн аахсыбакка, модьуйан үлэлэтии, оҕо улэттэн куота сатыыр киһи буола улаатарыгар тириэрдэн сөп. Онон былыр –былыргыттан кэлбит муудараны туһанан улэбэ үөрэтии барыахтаах. Оннук биир нһыманан буолар-көрдөрөн үлэлэтии.Манна саамай улахан оруолу аҕа ылар. Аҕа анаан- минээн үөрэппэтэр даҕаны бэйэтин батыһыннара сылдьан үлэлэтэрэ, бултуура, сынньанара оҕоҕо элбэҕи биэрэр.

саха киһитэ, үйэтин тухары үлэни танара оностон, сырдыгы-харанны ыпсаран, сүөһүнү, сылгыны иитэн, аһын-үөлүн, танаһын-сабын, иһитин-хомуоһун, үлэтин тэрилин бэйэтэ илиитинэн оностон олорбута. Кыһыны быһа тыыннаах буолар туһугар өрө мөхсөн, сайыны быһа кыһынна бэлэмнэнэн, оттоон-мастаан, үлэттэн соло буолбат саха киһитэ күүстээх-уохтаах, сүрэхтээх, өйөһөр-өйөһөр, көмөлөсүһэр үтүө үгэстээх, көнө сүрүннээх буолара айылбаттан бэриллибит биир сүрүн уратыта буолар. Үлэһит буолуу, үлэбэ таптал, үлэнэн үлүһүйүү, үлэни сиэр-майгы сэбэрэтэ оностуу оҕоҕо дьиэ кэргэннэ ийэ-аҕа такайытынан, кинилэр холобурдарынан иитиллэр. Ийэ-аҕа оҕону батыһыннара сылдьан олох кыратыттан үлэни танара оносторугар иитэллэр. Үлэни танара оностубатах оҕо туохха да дьобура суох, сүрэбэ суох, бэлэмнэ эрэ баҕарар, ыһыллаҕас, олоххо бэлэмэ суох буола иитиллэр.

Улэбэ септеех сыһыаны иитии киһи олох олорорун терде буоларын таба ейдууллэрэ; ол иһин быстах улэбэ илдьэ сылдьаллара, оҕо керуутун-харайыытын итэбэйэллэрэ, оҕо ылыммыт үлэтин тигэбэр тигэрдэрин ситиһэллэрэ. Онон үлэһит, тулуйумтуо, улэбэ булугас ейдеех,

иннэн-толлон турбат буоларга иитэр угэстэри ньымалары сатаан туһаналлара. Балыксыт, булчут саха оҕотун бэйэтин кытта илдьэ сылдьан кыылы суоллуурга, миэстэни ейдөөн керерге, булду бултаһарга уерэтэрэ.

Оҕону дьэ кэргэннэ иити

Уол оҕо айылҕатынан симик, элбэх саната-инэтэ суох буолар. Онон кыргыттарга баһыйтарара угус.

Саха дьоно оҕону иитиигэ араас ньыманы тутталлара:

- оҕону болҕойуу, сэңээри, хайҕааһын, саатырды эмиэ туттуллар;
- оҕо көңүл биэри. Ол аата талбытынан сылдьар диэн буолбатах, бу ким да оңоро илигин бэйэтэ талбытынан айан, өйүнэн тобулан, айар-тутар айымньылаах киһи буолар;
- ирдэбил, буойуу-хаайы, харах далыгар илдьэ сылдьы;
- оҕо дьарыгын уларытан биэрэн иһи;
- оҕону күрэхтэһиннэри, оҕо талаанын үрдэти;
- оҕону угуйуу, умсугутуу.

Уол оҕону төрөөбүт тылынан хомоҕойдук кэпсэтэр, санаатын сааһылаан этэр, суруйар дьобурун сайыннарар сыалтан ийэ тыбыт илдьит, сирдьит, сиэрдьит, сэһэнньит, ураты омок буоларбытын билинэр сурун еруппут буоларын ейдетуу.

I. Саха киһитэ оҕотун утуо сыалга уерэтэрэ.

1. Ийэтигэр, аҕатыгар, эһэтигэр, эбэтигэр дьэ иһинээҕи дьонно барытыгар утуе сыһыаны олохтоохун. Утуе тереппут оҕону кытары сепке сыһыаннаһары сатыыра. Оҕо-тереппут, оҕо-аймах сыһыана, тереппут уерэбинэн ытыктабылга, тапталга олоҕура. Ол иһин кырдыаһы ытыктааһын, кинилэри урдуктук тутуу саха олоҕор -дьаһаар куускэ кестере. Ээ, эбэ, атын да кырдыаһа аймах субэтэ ылыныллара, аахсыллара. Онон кырдыаһа киһи оҕо иитиитигэр ураты суолтаны ыла, ей-санаа, майгы-сигили еттүгэр куускэ дьайара. Аҕа-оҕо, ийэ-оҕо сыһыаннара оҕо кыра сааһыттан тутулуктанара. Оҕолорун кытта куннээҕи улэни, дьэ иһигэр буолары субэлэһэллэрэ, оҕолоро этэрин сэнээрэллэрэ, харыстанһан буоларга иитэллэрэ.

Саха дьоно оҕону иитиигэ араас ньыманы тутталлара:

-оџону болџойуу, сэнээрий, хайџааһын, саатырдыы эмиэ туттуллар;

-оџоџо көңүл биэрий. Ол аата талбытынан сылдыар диэн буолбатах, бу ким да оноро илигин бэйэтэ талбытынан айан, өйүнэн тобулан, айар-тутар айымньылаах киһи буолар;

-ирдэбил, буойуу-хаайыы, харах далыгар илдьэ сылдыыы;

-оџо дьарыгын уларытан биэрэн иһии;

-оџону күрэхтэһиннэрий,

-оџо дьоџурун, талаанын арийыы, сайыннарыы, үрдэтии;

-оџону угуйуу, умсугутуу.

Итини барытын тоџооһугар түбэһиннэрэн сэргээн, хайџаан, тэптэрэн ситиһллэрэ. Хайџааһын үтүө ньымаларын быһыытынан манньктары бэлиэтиэххэ сөп: тылынан хайџааһын; оџону аймахтарыгар, доџоругар хонноро эбэтэр дьаарбата ыытыы; бултуу, сир астыы, сири-дойдуну көрө баралларыгар бэйэни кытта илдьии; оџо баџатынан ханна эрэ барыы уо.д.а.

Киһилии сиэри-майгыны иитии араас еруттээхтик барара. Оџону сиэрдээх быһыыга, утуе майгыга уерэтэр элбэх угэһи билэллэрэ, онон угус субэни биэрэллэрэ. «Кырдьаџаһы, кыамматы кулуу-элэк оностума», «Улахан дьонтон ыйыппакка эрэ тугу да ылыма», «Туора киһи малыгар ымсыырыма», - диэн курдук субэ элбэх буолара.

Саха атын угус омуктан биир ураты майгыта-кенете, чизһинэйэ. Кини атын киһи гиэнин хайа да түбэлтэџэ тыыппатын туора омук киһитэ мэлдьи сеџен-махтайан бэлиэтиирэ.

Оџо сурэџэлдьиир, бэрээдэги кэһэр түбэлтэтигэр, толоругаһа суох буоллаџына сэмэлэнэр. Буруйдааһын керунэ араас буолара: хомолтону биллэрий, киһи истибэтигэр сэмэлээһин, буруйдааџы ааттабакка эрэ ханарытан этии, арыт таһыйыы. Оџону уерэтии-такайыы айыыны кытта сибээстэнэрэ, ол сиэринэн угус бопсуу онно олоџура.

Саха киһитин атын уратытынан ыалдьытымсах майгыта буолара.

Оџо иитиитигэр тереппут тус холобурун урдуктук сыаналаабыта. Олоххо кэтээн керуутунэн, тус бэйэтин олоџуттан, кырдьаџастар бэргэн этиилэриттэн холобур аџалталаабыта: «Оџону кытта сэрэнэн кэпсэт», «Куһаџан холобур түргэнник сыстар» о.д.а.

Уол оџону иитиигэ аџа оруола

«Энин бэйэлээх үөрэх кыһата баарын үрдүнэн, үчүгэй аџата суох иити суох» (нуучча суруйааччыта, историга Н.М.Карамзин).

Удьуор утум салџанан барарыгар, өбүгэ үгэстэрэ үйэтийэ туралларыгар аџа холобура суураллыбат суолталаах. Аџа ыал, дьиэ кэргэн олоџор баһылык буолара мөккүһүллүбэт кырдык. Былыр-былыргыттан олохсуйбут үгэс. Аныгы сайдылаах да олоххо ыал аџата урукку курдук баһылыгынан хаалыахтаах. Аџа - баһылык буолар айылџаттан аналлаах. Ити кини ис кыаџыттан, тулааһын буолар туругуттан тахсар. Баһылык буолуу-ол аата дурда-хахха буолуу, өй-санаа, күүс-күдэх эбинии, оџо уйата сойботун, кута-сүрэ куоппатын туһугар олоџу анааһын.

Улахан болџомтолорун эт-хаан эрчийиитигэр уураллара. Биирдиилээн аџа хайдах өйдүүллэринэн, сатыылларынан уол оџону иэмэх талахтыы имитэрдии иитэллэрэ. Булчут булдугар, балыксыт балыгар, уус ууьугар үөрэтэрэ. Аџа үөрэџэ үксүгэр көрдөрөн үөрэтии, бииргэ сырытыннарыы буолара:

-уһаныы: дьиэни-уоту тутуу сизэрэ-туома; дьиэ тэрилиин оңоруу;

-бултааһын, балыктааһын үгэһэ: булт сизэрэ-туома; сонор ньымалара; сайыңңы, кыһыңңы балыктааһын ньымалара, араастара;

-идэџэ үөрэтии: үлэнэн үөрэтии, идэни утумнааһын;

-дьиэ үлэтэ: дьиэни-уоту тэринии, тиэргэни ыраастаныы; кыстыкка бэлэмнэнии;

-олох-дьаһах үгэстэрэ: тыл баайа, олох-дьаһах итэџэлэ.

Аџа үөрэџэ аџыйах, кэмчи тыллааџынан туспа уратыланара. Кини өбүгэлэрин үөрэхтэрин илдэ, ингэринэ сылдыара. Кинилэр үөрүйэхтэрин айбыт аџа ыччаттарыгар тиэрдэрэ. Онон утум-ситим салџана турара.

Аџа культурата киэң, дириң ис хоһоонноох. Олоххо тугу гынара, оңороро, айара, дьарыктанара, өйүн-сүрэџин дьайыыта-барыта киирэр.

Оџону иитиигэ аџа оруола киһиэхэ саамай улахан суолталаах, саамай күндү өйдөбүл. Аџа дойду - аџа диэн тылтан саџаланар. Хас биирдии эр киһиэхэ төрөөбүт сириң көмүскээччи буолартан, бэйэ дьиэ кэргэнин иитэн-аһатан олорооччу буолартан ордук үрдүк чиес суох.

Норуот тылынан уус-уран айымньыларынан иити

Саха оҕотун литература тылынан, фольклорунан, саха омук культуратынан сайыннары улахан сабахтары арыйар. Саха народнай суруйааччыта Иван Гоголев: «Тыл диэн норуот бастын баайа, киэн туттуута, үрүн тыына. Төрөөбүт тылы ахсарбат буолуу – бу төрөөбүт норуоту ахсарбат буолуу» – диэн суруйбута.

Тыл – норуот кэс тыла, аман өһө, алгыһа, кэриэһэ, улахан иитэр-сайыннаран суолталаах. Оҕо кыра эрдэбиттэн саха остуоруйаларын истэн, ис хоһоонун өйдөөтөбүнэ сахалыы санарар тыла элбиз, байыа, олох ханнык да ыарахаттарыттан суол булан тахса үөрэниэ.

Ийэ-аҕа, иитээччи оҕо ис кыабын тылынан уһугуннарыылар улахан суолталаах уонна оҕо эркээйи буолуон сөп. Саха оҕото сайдарыгар фольклор көрүгүннэрин туһанара наадалаах:

- Чабырҕах тылы-өһү сытыылыыр, куолаһы эрчийэр, санарарга үөрэтэр.
- Таабырын өйүн сытыылыыр, толкуйдуурга, булугас өйгө үөрэтэр.
- Өс хоһооно сиэри-майгыны чочуйар, ырыналаан толкуйдууру сайыннаран.
- Тойук, оһуохай куолаһы, тутта айар дьобуру, тыл баайын сайыннаран.
- Алгыс үтүө санааны, дьонно үтүөнү бабарыыны иитэр.

Саха оҕотун мындыр өйүн наука төрүттэригэр сыһыаран сайыннарыы, билиитин ханатыы билигин олоххо улахан миэстэни ылар. Математическай наука доктора, саха оҕотун сахалыы иитиини уонна сайыннарыыны пропагандалааччы, Республиканскай лицей директора Иван Иванович Шамаев этэринэн саха оҕото сахалыы тылынан үөрэниэхтээх. Кини сахалыы санаран сахалыы үөрэнэр саха оболорун кытта нууччалыы нууччалыы санаран нууччалыы үөрэнэр саха оболорун тэннэн, чинчийэн баран: «Сахалыы үөрэнэр саха оҕото быдан сайдыылаах, иитилиилээх, норуотун үрдүктүк тутар, бэйэтигэр эрэллээх, сайдар кэскилэ мунура суох» – диэн этэр. Ол иһин кини ирдиир саха оҕото төрөөбүт тылын билэрин, сиэрин-туомун тутуһарын, сахалыы тыынна иитиллэрин, оччоҕо саха оҕото сайдыылаах омуктары кытта тэннэ хардыылыа, бэйэтин сахатын норуотун үрдүкү кэрдиискэ таһаарыа диир.

Оҕону эт-хаан өттүнэн сайыннарыы

Оҕо эт-хаан өттүнэн сайдыыта хайаан да наадалаах. Доруобай эккэ-хаанна доруобай кут-сүр инэриллэр.

Манна эмиэ саха национальнай оонньуулар, спорт араас көрүгүнэрэ оҕону сайыннараллар. Ол курдук тутум маска эргийи, сытар ынабы туруоруу, ойбонтон уулааһын, кырынаастаһыы уо.да а. Бу оонньуулар оҕо

бары былчынгарын сайыннараллар. Оџо улаатан истэбин аайы илии-атах оонньууларыгар үөрэтэр, дыарыктыр наада: тустуу, хапсаҕай, мас тардыһыта, кылы, ыстана, куобах.

Эт-хаан өттүнэн чэбдигирдэр, сайыннарар сыалтан, хачыалтан саҕалаан араас тэриллэри оноруохха сеп. Саас буолла да, дьиэ кэргэнинэн хайыһардыы, ханкылыы барыы үтүө түмүктэрдээх буолар

Сахалыы хамсаныылаах оонньууларга, остуол тенниһыгар, волейболга оџолору, төрөппүттэри кытта бииргэ оонньооһун оџону Оџону эт-хаан ортунэн доруобай буоларга үөрэтэр.

Кыһын дьиэбэ дуобат, саахымат, сахалыы остуол оонньуулары ытытталлар.

Бу барыта саха норуота былыр-былыргыттан оџону өй-санаа, эт-хаан өттүнэн сайыннарыыга, сир-майгы өттүнэн иитиигэ көмөлөөх.

Оџо доруобуйата кини этин – хаанын эрчийииттэн олус улахан тутулуктаабын өйдөөн кэмигэр сайыннаран, өйөөн иһиэххэ наада. Онно дьиэ кэргэн уьулуччу суолталааҕа мэлдьэбэ суох.

«Саха оџото – айылҕа оџото»

Ураты үөрэх айылҕаҕа сыһыана иити буолара. Айылҕаҕа харыстабыллаахтык сыһыаннаһарга үөрэтии оџо олох кыра сааһыттан саҕаланара. Онон ордук куустээх этэ. Төрөппүттэр тулалаан турар айылҕаны: тыаны, ууну, хонууну олус харыстыыллара, онуоха септеех элбэх угэһи билэллэрэ, тутуһаллара. Сайылыкка тахсалларыгар, кыстыкка киирэллэригэр озорбут сирдэрин хайаан да ыраастыыллара; дьиэ таһын хомуйан, беџүн-сыһын уматан иһэллэрэ. Кылы, кетеру хайа тубэһиэх өлөрбөттөрө. Барыта кэмнээх, сирдээх-туомнаах буолара. Дьон сиргэ-дойдуга ытыктабылаахтык сыһыаннаһара, улаханлык айдаарбат буолара, ытык сиргэ тыас-уус суох буоларыгар кыһанара. Ханна да сылдыбытын иһин оџо тереппутун кытта сылдыра, киниттэн уерэнэрэ.

«Саха оџото – айылҕа оџото» диэн мээнэбэ эпэттэр. Саха киһитэ былыр былыр-былыргыттан айылҕаҕа тыыннаах хаалар туһугар айылҕаны кытта быстыспат ситимнээх. Ол ситим таайыллыбатах таабырын буолан олус дыкти уонна күүһэ сөбүмэр. Айылҕа киһини аһатар-тангыннарар эрэ буолбатах, кини тыынныыр, кистэлэн күүстэринэн ситимниир. Айылҕаны харыстаабат, аанһа ахтыбат буоллахха, айылҕа кыһыгар, иэстэһэр.

Үөрэтийн түмүктэрэ

- Олох хайдах хааман иһиититтэн керен, бэйэтин дьылбатын оностунар, дьон-сэргэ ортотугар холкутук сананан олорор-улэлиир, олобун суолун бэйэтэ тыырынар кыахтаах киһи.
- Ааспыт олобу салгыыр, билинни олобу тутар, кэлэр олобу түстүүр уһун киэн санаалаах киһи.
- Киһилии киһи, киһи киһитэ, дьон киһитэ, норуот киһитэ, ытык иэһи ейдуур киһи.
- Тус олобун дьоло бэйэтиттэн эрэ тутулуктаабын, ону таһынан олох кэрэтин ейдуур, олох толору дьолун билэргэ, сатаан туһанарга дьулуһар киһи.
- Бэйэтин культуратын таһынан атын омук культуратын, тылын убаастыыр, билэр киһи.
- Улэттэн толлубат, улэттэн дьоллонон, дуоһуйар, улэнэн киэн туттар, олох ыарахаттарыттан толлубат киһи.
- Айылба кууһун сатаан туһанар, харыстыыр, араначчылыыр уонна бэйэтин туругун сатаан харыстанар, бебэргетунэр киһи.

Бырайыак олоххо киириитин тутула

Түһүмэхтэрэ	Ытыллар үлэ көрүнэ	Ким толороро, кыттара
I. Бэлэмнэнии түһүмэбэ	1. Сыл, сорук туруоруу. 2. Анал программалары, методическай литератураны үөрэтии, ырытыы. 3. Саха Өрөспүүбүлүкэтигэр олорор олохтоох норуоттар култуураларыгар аналлаах айымньылары көрдөөһүн, ырытыы, талыы. 4. Хас биирдии оҕо билиитин, сайдыытын кэтээн көрүү, диагностика, мониторины саҕалааһын 5. «Саха Өрөспүүбүлүкэтин норуоттарын култууратын үөрэтиигэ төрөппүт оруола» төрөппүттэргэ конференция тэрийии 6. Конференция сүннүүнэн төрөппүттэргэ сүбэлэри биэрии.	- Учуутал -Кылаас салайааччыта, -Төрөппүттэр. -Бырайыак кыттыылаахтара.

II. Олоххо киллэри түүхэмбэ	1. Анал программанан, былаанынан бырайыагы тигинг быспакка үлэлэтии. 2. Хас сыл аайы оѳо сайдытынан мониторинг ытыы. 3. Мониторинг түмүгүнэн үлэ былааны-гар уларытылары (коррекция) киллэрии.	- Учутал, төрөппүттэр. - Бырайыак кыттылаахтара.
III. Түмүктүүр түүхэм	1. Бырайыак үлэтин түмүгүнэн тэрэһин үлэлэр. 2. Бырайыак салгы сайдар кэскилин дүүллэһии, ырыты (рефлексия), салгы быланнаһын. 3. Төрөппүттэри кытта бииргэ үлэлээһин.	- Учутал -Төрөппүттэр. -Бырайыак кыттылаахтара.

Бырайыак бэлэмнэни этабыгар ороскуоттанар үбүн сметата

№	Атыылаһар, туттуллар матырыйаал.	Ахсаан а	Сыаната	Суумата
1.	Методической литература	10	200	2000
2.	Семинардарга, НПК – га, пед. аабыларга кытты, барыы – кэли айанын ороскуота, ГСМ.	–	–	2000
3.	Ытыллар курэхтэр ороскуоттара (Хай5ал Бичик, бириистэр)	–	–	2000
4.	Уруоктарга туттуллар матырыйааллары, атрибуттары атыылаһыы.	–	–	3000
5.	Канцелярской табаардар (докумуону бэчээттииргэ, принтер кырааската, картридж, А – 4, А – 3, А – 2 о.д.а.)	–	–	2600
				11.600

Бырайыак салгы сайдар кэскилэ

Чурапчы улууһун, Болтоно нэһилиэгин Н.Д.Субуруускай аатынан Болтоно орто оскулатын “Уол оѳо – эрэлбит”

норуот үтүө үгэстэригэр тирэбирэн уол оҕону иитиһ” бырайыак төрөппүтү кытыннаран норуот үтүө үгэстэрин уонна култууратын билсиһии» (3 кылаас) бырайыагын салгыы 4 кылааска ыытыы.

Ытыллыбыт улэ туһунан уопуту тарҕатыы.

Түмүк ситиһиилэр

- Оҕолор уонна төрөппүттэр бырайыагы сөбүлээтилэр.
- Бырайыакка кылаас оҕото барыта уонна төрөппүттэр кыттыыны ыллылар.
- Оҕолор билиилэрэ-көрүүлэрэ, интэриэстэрэ кэнээтэ, билиигэ тардыһыы, дьулуур үрдээтэ.
- Үөрэнээччилэр уус-уран тыллара—өстөрө чочулан, сааһыланан, ситимнээхтик кэпсиир, санарар буоллулар.
- Дьон болҕомтотун тардар курдук санара-инэрэ үөрэнэр, кыбыстыбат буола үөрэннилэр.
- Айымныылаахтык толкуйдуур буоллулар.
- Интэриэс үөскээн, сыал —сорук туруорунан үлэлии үөрэннилэр.
- Олоххо актыыбынай көрүүлээх, көхтөөх буоллулар.
- Сирдээх майгыга иитилиннилэр.

Түмүгэ

Ийэ тылын кэрэхсиир, норуотун үтүө үгэстэрин билэргэ талаһар оҕо сайаҕас өйдөөх-санаалаах буола улаатар.

Хас биирдии норуот бэйэтин төрөөбүт тылын, төрүт култууратын илдэ сылдьан, үөрэтэн, сайыннаран, сүтэрбэккэ көлүөнэттэн көлүөнэҕэ тиэрдэн иһиэхтээх. Бу өбүгэлэрбититтэн хаалбыт киэн туттуубут, уратыбыт буолар.

Оҕону өбүгэлэрбит үйэлэрин тухары чочуллубут, сиппит-хоппут үөрэтиилэринэн кыра эрдэхтэриттэн ситимнээхтик сааһылаан үөрэтиэххэ. Оҕону иитэр төрүт үгэс ситимэ тиллэр, олохсуйар, салгыы сайдар төрүтэ маннык сабаҕаланар:

- Оҕону төрүүбүттэн төрөөбүт тылынан иитэн-үөрэтэн, удьуор тыынын инэрий;
- Норуот педагогикатын билиинэн эрэ мунурдаммакка, ыал күннэҕи олоҕор утумнаахтык туһаныы;
- Оҕо тэрилтэлэрэ тэрийэр төрүт үгэскэ олоҕурбут үөрэх таһынан туһалаах дьарыгар ыал баҕа өттүнэн кыттыһан күүс-көмө буолуута;

- Дьиз кэргэн, түөлбэ, оҕо тэрилтэтин олоҕун-дьаһаҕын хаамыытын төрүт үгэс сыллаабы эргииригэр дьүөрэлээн сайыннарыы;

Дьиз кэргэннэ оҕону иитии:

- Оҕону төрөөбүт тылынан иитии-үөрэтии, ийэ тыл удьуор тыынын төрдүн тутарын, ийэ тыл ийэ өй күлүүһүн тыла буоларын өйдөөһүн;

- Оҕо дьиз кэргэн күннээҕи олоҕор, үлэтигэр, кыһалҕатыгар кыра эрдэҕиттэн кыттыһар үгэһин олохсутуу, тутуһуу;

- Сахалыы оонньуу арааһын дьизбэ-уокка сылы быһа утумнаахтык туһаныы;

- Уол, кыыс оҕоҕо сааһынан көрөн өйүгэр-санаатыгар сахалыы тосхолу оноруу, туску, алгыс ингэрии, оҕо бэйэтин сахабын диэн санаатыгар тоҕоос үөскүүр;

- Оҕону кыратыттан төрөөбүт айылҕатын аһынан аһатыы, ийэ-аҕа, эһээ-эбээ ыксатыгар иитии

Туттуллубут литература

1. Г.С.Попова – Санаайа «Ис хоһоон» Дь, «Бичик», 2004 с.

2. Г.С.Попова – Санаайа «Кинитийи сэхэнэ» Дь, «Бичик», 2006 с.

3. М.И.Ноговицына «Үтүө киһи үс тулхадыйбат тулааһыннаах»

Дь, «Бичик», 2011 с.

1. Мандар Уус «Ойуу тыла – Айыы тыла» Дь, «Бичик», 2004 с.

2. Л.А.Федорова – Сабаана «Саха итэ5эллэрин кылгас өйдөбүллэрэ»

Дь, «Бичик», 2010 с.

1. Т.Михайлова «Билинни олоххо сахалыы иитии ньымалара»

«Кистэлэн күүс» №7 2011с.

1. Т.И.Петрова «Сахам тыла барахсан» Дь, «Бичик», 2006 с.

2. Н.И.Протопопова «Эдьий Дора» Дь, «Бичик», 2011 с.

3. В.Кондаков «Аар айыы итэ5элэ» Дь, «Бичик», 2001 с.

4. В.Е.Степанова «Саха үөрэ5э оскуола5а» Дь, «Бичик», 2012 с.

5. А.С.Федоров «Өбүгэ сиэрэ-туома» Дь, «Бичик», 2011 с.

6. Г.С.Попова – Санаайа «Айылгы» Дь, «Бичик», 2009 с.